

MEKKORA AZ ELÉG NAGY A GAZDASÁGBÓL? A HAGYOMÁNYOS GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS PARADIGMÁJÁNAK FŐBB ALTERNATÍVÁI A FENNTARTHATÓ JÖVŐ SZEMPONTJÁBÓL

Kocsis Tamás és Harangozó Gábor

1. Bevezetés

A fenntartható fejlődés felé vezető úton sokféle nehézséggel szembesülhetünk. Úgy tűnik, hogy a fejlett országok a 2008-ban kezdődött pénzügyi válságot rövid távon kiheverték, ám globális szinten és hosszú távon még mindig bizonytalan a hagyományos, növekedés alapú paradigma sorsa. A globális léptékű környezeti válságok hatásai kevésbé látványosak vagy közvetlenek (jóllehet egyre több az olyan rendkívüli időjárási esemény, mint a hurrikánok, az áradások vagy a hőségperiódusok, melyeket sokan még mindig nem állítanak ok-okozati kapcsolatba az éghajlat változással), ám ezek legalább annyira alapvetők és legalább annyira kellene érdekelje a kormányzatokat, a vállalatokat és a fogyasztókat mint egy gazdasági válság, hogy újragondolják a termelés és a fogyasztás mintázatait. Végül, de nem utolsósorban, közvetlen összefüggésben a fenti két tényezővel, olyan társadalmi problémák is megoldásra várnak, mint például a számos országban növekvő jövedelem-egyenlőtlenség és a globális léptékben megjelenő migráció. Tudósok és gyakorló szakemberek egyaránt keresik a fenntartható jövőbe vezető utat, nekik szánjuk ezt a tanulmányt.

Kuhn (1962) szerint egy adott gondolati kereten (paradigmán) belül kialakuló válságok nem oldhatók meg ugyanazon gondolkodási kereten belül. Ez egyben azt is jelenti, hogy a hagyományos, növekedésre épülő gazdaság problémáinak az orvoslására új paradigmára van szükség. Sajnálatos módon a növekedés jelenlegi paradigmájában az ökológiai korlátokat rendszerint figyelmen kívül hagyják, a negatív externális költségeket a normál szabad piaci működés velejárójának tekintik, s még a jóllétet is egy szigorúan hasznosságelvű (utilitáriánus) keretben értelmezik (Christopher, 1999), ezt kritizálja több szempontból is Kerekes (2014). Persze komoly erőfeszítéseket tesz a globális közösség e kihívások kezelésére, ám e kísérletek gyakran nem látnak túl a rendszer határain. Azon rendszerén, mely az anyagi növekedés előtérbe helyezésével és a természeti erőforrások túlhasználata révén e válságot előidézte (Szigeti és Tóth, 2015). Jól rámutat minderre Herman Daly búcsúbeszéde, melyet a Világbanktól való távozásakor tartott (Daly, 1994). Az általa is megjelölt probléma a gazdasági növekedéssel kapcsolatban azóta is jelen van, elég csak a globálisan is jelentős intézmények friss

dokumentumait áttanulmányoznunk (UN, 2015, IMF, 2017). A gazdasági növekedés hagyományos paradigmája tehát még mindig erőteljesen átítatja a gazdasági rendszerek és a társadalom megreformálásáról szóló elgondolásokat.

Ennek megfelelően a következő kérdést kell feltennünk: Melyek a hagyományos, gazdasági növekedésen alapuló paradigma alternatívái, s miként segíthetné elő a politika az érvényesülésüket? Korábbi tanulmányok értékes áttekintéseket adtak a gazdasági növekedés paradigmáját bírálókról (Spash, 2015), leírták a nem-növekedést (degrowth) politikai szemszögből (Cosme et al., 2017, Weiss és Cattaneo, 2017), s magának a növekedésnek a fogalmát is körbejárták (van den Bergh, 2011). Továbbá Urhammer és Røpke (2013) áttekintette a hagyományos növekedésből fakadó válságra reflektáló makroökonomiai narratívákat, míg Dryzek (1997) strukturálta és bemutatta, hogy a gazdaság és a társadalom miként viszonyul a környezeti és a bolygó szintű korlátokhoz. Mindezekhez képest e tanulmány (1) áttekinti a hagyományos gazdasági növekedés paradigmájának logikailag lehetséges alternatíváit, azaz a negatív növekedés, a zéró növekedés és a pozitív növekedés irányzatait; továbbá (2) bemutatja a három alternatíva előzetes szempontjait a társadalom három nagy érintett csoportja, azaz a politika, a vállalatok és a civil társadalom (közösségek) szempontjából.

E tanulmány célja, hogy a hagyományos növekedés paradigmáját és alternatíváit olyan szemüvegen keresztül láttassa, mely egyszerre tekint az ökológiai korlátokra és az „élhetőség”, életminőség témájára. Bár a tanulmány címében is szereplő retorikus kérdés, hogy „Mekkora az elég nagy a gazdaságból?”, nem válaszolható meg pontosan és tudományosan is konszenzusos alapon, a téma alkalmas arra, hogy e tanulmány vezérfonalaként szolgáljon. Úgy tűnik, hogy e kérdésre a hagyományos gazdasági növekedés paradigmájának összes áttekintett alternatívája rendelkezik valamiféle saját, gyakran ki nem mondott (implicit) válasszal. A vonatkozó szakirodalom felkutatásának módszertanáról és a kapott eredményekről bővebben lásd Harangozó és szerzőtársai munkáját (2018).

E tanulmány felépítése a következő. A második rész röviden áttekinti a fenti alternatív irányzatokat. A harmadik rész bemutatja, hogy ezek az alternatívák miként képzelik a fenntartható fejlődésbe való átmenetet (amikor a gazdaság végső soron nem terjeszkedik túl a Föld eltartó képességén), végül pedig levonjuk következtetéseinket.

2. A hagyományos gazdasági növekedés alternatívái

2.1. Negatív növekedés

Az ide tartozó irányzatok képviselői egyetértenek abban, hogy a fenntarthatósági válság a (hagyományos) növekedésorientált gazdaságra vezethető vissza, illetve a megoldáshoz a gazdasági rendszer alapjainak újragondolására van szükség (Cosme et al., 2017). A negatív növekedés irányzatán belül kiemelten fontos a szubjektív jóllét növelése, ennek megvalósításához ugyanakkor szerinte a gazdasági növekedés kevésbé (vagy egyáltalán nem) fontos (Bilancini és D’Alessandro, 2012).

A negatív növekedést gyakran a nemnövekedéssel (degrowth) azonosítják, amely egy közismert, növekedéskritikus keretrendszer. A francia 'décroissance' kifejezés Nicholas Georgescu-Roegen román származású közgazdász nevéhez fűződik, aki esszéiben megpróbálta összekapcsolni az entrópia, az ökológia és a közgazdaságtan alapelveit (Georgescu-Roegen, 1971 és 1994). Ugyanakkor Georgescu-Roegen megközelítésében a fogalom inkább hanyatlást jelentett, ami eltér a nemnövekedés mai értelmezésétől. A nemnövekedés irányzat alapjai a Római Klub eredeti, 1972-es jelentésében is tetten érhetők (Meadows et al., 2005), ahol a szerzők a globális erőforrás túlhasználatot, túllövést vizsgálták, illetve a gazdaság méretének az erőforrásokhoz való igazítását hangsúlyozták.

A nemnövekedés fogalmát ugyan az 1970-es évek óta használjuk, de a legutóbbi évtizedig nem normatív értelemben (Whitehead, 2013), illetve egészen a mai napig nincs általánosan elfogadott definíciója, amiben valószínűleg az is szerepet játszik, hogy különböző nyelvekben eltérő konnotációk kapcsolódnak hozzá.

A nemnövekedés egyik meghatározó gondolkodója, Latouche (2011) szerint a koncepció két fontos pilléren nyugszik: (i) a gazdaság mérete nem haladhatja meg a Föld eltartó képességét, (ii) a gazdaság célja az emberi jóllét és boldogság növelése, nem pedig az önmagáért való gazdagság elérése. Schneider és szerzőtársai (2011) szerint a „fenntartható nemnövekedés” nem más, mint a termelés és a fogyasztás méltányos visszafogása, amely az ökológiai szempontokat is figyelembe véve járulhat hozzá az emberi jóllét növeléséhez. A nemnövekedéshez némileg hasonló irányzat az önkéntes egyszerűség (Elgin-Mitchell, 1977, Etzioni, 2004, Schreurs, 2010) is, amely a fogyasztói társadalmat (de nem magát a fogyasztást) kritizálja és az egyszerűbb életstílusban látja a szubjektív jóllét növelésének egyik fő lehetőségét.

A negatív növekedéssel szemben megfogalmazható kritikai észrevétel, hogy túl „szigorú”, illetve utopisztikus (Urhammer és Røpke, 2013), illetve nem elég fókuszált (Videira et al., 2014).

2.2. Zéró növekedés

A zéró növekedés irányzat alaptétele, hogy a gazdaság és a társadalom anyag- és energia felhasználása nem haladhatja meg a Föld ökológiai eltartóképességét (Kerschner, 2010, O'Neill et al., 2010). Hasonlóan a negatív növekedés irányzathoz, a szakirodalom itt is gyakran megemlíti (pl. Layard, 2006), hogy ugyan az elmúlt évtizedekben világszerte (de legalábbis a gazdag országokban) jelentős gazdasági növekedés volt jellemző, a lakosság szubjektív jólléte mégsem nőtt. (A negatív és a zéró növekedés több tekintetben is hasonlóságot mutat. A különbség talán úgy fogható meg, hogy az ökológiai túllövés állapotában levő országok számára a negatív gazdasági növekedés elvezethet a zéró növekedés alapjául szolgáló egyensúlyi állapotba.) A zéró növekedés egyik emblemikus rendszere a megállapodott gazdaság (steady-state economics). Daly (1997) alapján a megállapodott gazdaságban a népesség (így a munkaerő) és a tőke nagysága állandó, nincsen növekedés és hanyatlás sem. Ugyan a gazdaság ideális mérete nincs meghatározva (Daly, 1997, Craig, 2006), mindenképpen a Föld eltartóképességének határain belül kell maradnia.

Mill (1900) munkáját felhasználva Czech és Daly (2004) hangsúlyozzák, hogy az állandó, de legfeljebb kismértékben hullámzó nagyságú megállapodott gazdaság egyáltalán nem kulturális stagnálás, sőt, kifejezetten hasznos lehet a szubjektív jóllét növelése szempontjából. Hasonlóképpen, O'Neill és szerzőtársai (2010) kiemelik a hatékonysággal szemben az elegendőség (sufficiency) alapelveinek jólléti előnyét.

A zéró növekedésen belül egy másik, de hasonló megközelítés a növekedés nélküli jólét (prosperity without growth), amely szintén nagy súlyt fektet a zéró növekedésű gazdaság pozitív társadalmi következményeinek hangsúlyozására (Jackson, 2009).

2.3. Pozitív növekedés

Az előző két irányzattal szemben, amelyek alapjaiban kritizálják a gazdasági növekedést, a pozitív növekedés támogatói szerint egy egyszerű logikai vonalat követve elérhető a teljes foglalkoztatottság, a társadalmi stabilitás és a jóllét (Urhammer és Røpke, 2013). E logikai vonal lépései: (1) a növekedésen alapuló gazdaság hiányosságainak felismerése, (2) a hibák orvoslása, mely nem érinti a növekedési paradigma alapjait, és (3) pozitív, ökológiai szempontból elfogadható növekedési pálya kialakítása. A pozitív növekedés megvalósítása szempontjából fontos a gazdasági növekedés és az erőforrás felhasználás szétválasztása (decoupling), leginkább az anyag- és az energiahatékonyság javítása révén (UNEP, 2011, OECD, 2011).

Az egyik meghatározó, idetartozó gondolati rendszer a zöld növekedés, amely a fejlett országokban is pozitívan értékeli a további gazdasági növekedést, ha a növekedéssel szemben felmerülő aggályokat megfelelően lehet kezelni (leginkább a hatékonyságjavulás révén). 2008-ban, a pénzügyi válság kezdetének évében látott napvilágot a Zöld New Deal kezdeményezés (Green New Deal Group, 2008), amely a Rooseveltnél által az 1930-as években életre hívott New Deal mintájára egy új, ezúttal az ökohatékonyságra fókuszáló alternatívával kívánta helyettesíteni a válság sújtotta gazdasági rendszert (Whitehead, 2013).

A zöld növekedés, illetve a zöld gazdaság koncepciója nagyrészt arra a feltételezésre épül, hogy a gazdasági növekedés és a negatív környezeti hatások szétválaszthatók egymástól (Hayden, 2015). Ugyan nyíltan nem jelenik meg a szövegben, de nagyjából ezt a megközelítést követik az ENSZ 2030-ra vonatkozó fenntarthatósági célkitűzései.

A pozitív növekedés népszerű, fájdalommentesnek tűnő alternatívát kínál a növekedésen alapuló gazdaság hibáira, mivel egyrészt nem kérdőjelezi meg magának a növekedésnek az üdvösségét (Berg és Hukkinen, 2011), ugyanakkor viszonylag egyértelmű iránymutatást is ad a hibák kijavítására (Roe, 1994, Kerekes és Wetzker, 2007). Ennek megfelelően a pozitív növekedést inkább egyfajta ráncfelvarrásnak tekinthetjük, mintsem alapvető paradigmaváltásnak.

A három, dióhéjban bemutatott irányzatban közös, hogy a gazdasági növekedés nem lehet öncél, önmagában nem elég a szubjektív jóllét növeléséhez. Magához a növekedéshez való viszonyuk, illetve az ebből levezethető javaslatok körében viszont jelentős az eltérés, ezt tekinti át a következő fejezet

3. Hogyan valósítható meg a fenntarthatósági átmenet? – Tanulságok a főbb érintettek számára

Alapvető kérdés, hogyan lehet elérni a három irányzat által felvázolt kívánatos jövőt, illetve hogyan segíthető elő az átmenet (Király, 2013). Ebben a fejezetben a társadalom három fő szektora (állami, magán és civil) mentén tekintjük át a lehetséges átmenet különböző vonatkozásait.

3.1. Az átmenet szakpolitikai vonatkozásai

Elvben az átmenet az állam szerepétől függően lehet felülről vezérelt vagy alulról építkező. Ezzel párhuzamosan történhet technológia-vezérelten (ahol a jobb, fejlettebb technológia segíti elő a gazdaság fenntarthatóbbá válását) vagy kultúra-, illetve értékvezérelten (ahol az értékek és attitűdök segítik elő a változást, Csutora és Zsóka, 2016). További kérdés, mekkora szerepet kapnak a piaci erők az átmenetben (az erőforrások árain, vagy a fenntarthatóbb termékek és szolgáltatások keresletén és kínálatán keresztül).

A negatív növekedés képviselői leginkább önkéntes és alulról felfelé építkező átmenetben gondolkodnak, illetve fontos szerepet szánnak a támogató értékeknek, ezt a folyamatot nevezi Martínez-Alier (2012) 'aktivista-vezérelt'-nek. Alexander (2013) szerint az alulról felfelé építkező mozgalmak (mint például a környezetvédők) jelentős hatással lehetnek a döntéshozókra, de a rendszerszintű eredményesség kérdéses.

A zéró növekedés szakirodalmá inkább a kívánatos végső állapotra összpontosít az átmenet folyamata helyett, ez utóbbit nagyrészt felülről vezérelten képzei (Daly, 1997). Vannak ugyan kedvező fejlemények, de a globális szintű megoldásoktól (például egy minden országot lefedő, kötelező jellegű szén-dioxid kibocsátás kereskedelmi rendszertől) még nagyon messze állunk. Czech és Daly (2004) szerint bizonyos politikai rendszerek, mint például a szociáldemokrácia (Svédországban vagy Svájcban) nagyobb valószínűséggel támogathatja a sikeres átmenetet, ugyanakkor arra is hajlanak, hogy a nagy és gazdag országok (mint például az Egyesült Államok) vannak előnyben.

A pozitív növekedés támogatói kevésbé kritikusak a gazdasági növekedéssel szemben, a nyer-nyer megoldás ígérete révén nem véletlen, hogy politikai szinten is viszonylag népszerű (az EU-ban, az Egyesült Államokban vagy Kínában). Meadowcroft (2013) szerint a környezetbarát és öko-hatékony technológiák jelentős mértékben elősegíthetik az átmenetet. Szintén a technológiai orientáció dominál a környezeti Kuznets-görbék logikájának átvételén keresztül is (pl. Dinda, 2004). A piaci mechanizmus is fontos lehet az innovációk támogatásában, de a pozitív növekedés elsősorban nem a szabad piaci logikára támaszkodik.

3.2. Az átmenet vállalati vonatkozásai

A negatív növekedés megvalósulása esetén is számos profitszerzési lehetőség kínálkozik a vállalati szektor számára anélkül, hogy a termelés és a fogyasztás túlzott anyag- és energiafelhasználással járna. Ilyen területek lehetnek például a szórakozás vagy éppen a megosztáson alapuló gazdaság különböző területei (Murphy, 2013, Schneider

et al., 2011). Douthwaite (2012) szerint a helyi pénzek bevezetése is ösztönzőleg hathat a vállalati szférára, új üzleti modellek megjelenését tehetné szükségessé.

A foglalkoztatás területén kiemelendő, hogy a negatív növekedés irányzat a teljes foglalkoztatottságot tekinti üdvösnek, támogatja a rövidebb munkaidőt, sőt az alanyi jogon járó alapjövedelem sem áll távol tőle (Kallis et al., 2012, Schneider et al., 2011). Ebből következik, hogy a munka hatékonysága itt kevésbé központi kérdés, sőt, akár nagyobb szerepet kaphat az önkéntesség és az 'amatőr gazdaság' is (Nørgård, 2013), a hatékonyságcsökkenés ugyanakkor kedvező hatással lehet az egyéni és társadalmi életminőségre.

A zéró növekedés irányzat szellemében a vállalatok mérete és száma változatlan maradhat, de az egyes ágazatok súlya a jelenlegitől jelentős mértékben eltérhet (Czech és Daly, 2004). Például az olajipar és a vegyipar szerepe csökkenhet, míg a megújuló energia felhasználás területén új vállalkozási lehetőségek jelenhetnek meg. Életképes bankszektorra továbbra is szükség lesz, beleértve a közösségi alapú és etikus bankolás további térnyerését (Korten, 2008, Speth, 2012), míg bizonyos pénzügyi termékek (pl. derivatívák) iránti kereslet csökkenhet.

A teljes foglalkoztatás a zéró növekedésű gazdaságok esetében is fontos kérdés, de itt az egyéni motivációk helyett inkább a fentről irányított rendszerek (például államilag támogatott és irányított munkahelyteremtés a „zöld” iparágakban) tűnnek dominánsnak (Czech és Daly, 2004).

A pozitív növekedésen alapuló gazdaságban a vállalkozásfejlesztési politika, némiképp a korábbiakhoz hasonlóan, a zöld iparágakra fókuszál, illetve általánosságban is nagy hangsúlyt helyez az öko-hatékonyság javítására (Meadowcroft, 2013). A piaci mechanizmusok fontosak, de a jelentős állami szerepvállalás elengedhetetlen (lásd pl. Green New Deal Group, 2008). A munkahelyteremtési politika szintén a zöld iparágakra koncentrál elsősorban, ehhez azonban jelentős állami szerepvállalásra van szükség (Downie et al., 2007).

3.3. Az átmenet civil társadalommal kapcsolatos vonatkozásai

Ahogy a negatív növekedés eredményeként csökkenhetnek a jövedelmek és az anyagi fogyasztás, úgy lesz több a szabadidő egyéni és közösségi szinten is, ami javíthatja az életminőséget (Murphy, 2013). Kallis et al. (2012) szerint a helyi gazdaság erősödésével (helyi pénzek, közösségi tulajdonú gazdasági formák) párhuzamosan a helyi közösségek belüli kapcsolatok és így az életminőség javulása is várható.

A gazdasági outputon túlmenően a munkatevékenység önmagában is hozzájárulhat a szubjektív jóllét növeléséhez, függetlenül attól, hogy fizetett tevékenységről vagy önkéntes munkáról van-e szó. Nierling (2012) szerint mivel a negatív növekedés irányzat a (fizetett) munkaidő csökkentését tűzi ki célul, ez kiváló lehetőséget teremt a társadalom tagjai számára, hogy akár az önkéntességen keresztül találjanak élvezetesebb és kielégítőbb tevékenységeket saját maguk számára.

Craig (2006) szerint bármely közösség, amely az életminősége javítását fontosabbnak tartja az anyagi fogyasztási szintjének további növelésénél, már megtette a leg-

fontosabb lépést a zéró növekedésű gazdaság irányába, melynek eredményeként a társadalmon belül a személyes kapcsolatok javulása várható (O'Neill et al., 2010).

A pozitív növekedést támogató szakpolitikák nem foglalkoznak közvetlenül a helyi közösségekkel, ugyanakkor a környezet állapotának remélt javulása hozzájárulhat az életminőség javulásához is (UN, 2015), jó példa lehet erre az okos város koncepció.

3.4. Hiányosságok, gyengeségek

A hagyományos gazdasági növekedés alternatívái meglehetősen ambiciózusok és sokat kínálnak, ám ugyanakkor jogos kritikák céltáblái is, különösen az előfeltevéseiket és az általuk javasolt átmenet megvalósíthatóságát illetően.

Az egyik jelentős gyakorlati nehézsége a negatív és a zéró növekedésnek az, hogy az átmenet nem túl népszerű válság idején, a munkanélküliségtől és az életszínvonal csökkenésétől való félelem a változást komolyan akadályozhatja (Kallis et al., 2012). Van den Bergh (2011) szerint mindig is léteztek alternatív életmódok, ám ezeket nem fogadta el a többség (már maga az „alternatív” definíció is erre utal). (Persze érdemes megjegyezni, hogy számos, ma már uralkodó mozgalmat vagy elképzelést eleinte jelentéktelennek tartottak.)

Továbbá Sorman és Giampetro (2013) arra figyelmeztet, hogy egy ilyen fenntarthatósági átmenetet alighanem csak rákényszeríteni lehet a társadalmakra. A fenti ok miatt vagy másért, de ilyesmi sohasem valósult meg önkéntesen vagy közösségi döntés alapján. Ráadásul az alternatívákkal kapcsolatos pontos ismeretek és a sikeres narratívák hiánya is akadályt képez. Trainer (2010) szerint az önkéntes átmenet egy negatív vagy zéró növekedésű gazdaságba rendkívül valószínűtlen, ha nincs erre elég gyakorlati példánk. Alexander (2013) a strukturális nehézségekre is rámutat, így például nehéz lehet a kilépés egy gépjármű-alapú kultúrából, ha nincs elég biztonságos és könnyen elérhető kerékpárút.

Maslow alapszükséglet tézise (1954) alapján további komoly nehézség lehet, hogy a fogyasztás önkéntes csökkenése csak az anyagilag gazdag országokban lehet vonzó, ahol az alapszükségletek már kielégítettek. Ekkor azonban mindez nem igazán tűnik az alacsony jövedelmű országok fenntarthatósági problémáinak megoldására megfelelő stratégiának.

A pozitív növekedés problémái ezekhez képest jelentősen eltérnek, mert ez az irányzat megpróbálja fenntartani a növekedést, miközben a jóllét is növekszik és az ökológiai korlátokra is tekintettel van. Ez vonzó lehet minden mai, növekedési paradigmát követő ország számára. Ugyanakkor a pozitív (vagy zöld) növekedés nem tűnik úgy, mintha kellő súlyt fektetne a növekedés hátrányos hatásaira. Így például az öko-hatékonyság növekedéséből eredő hasznokat rendszerint máshol fektetik be, további növekedést és erőforráshasználatot okozva ezzel, melyet visszapattanó hatásként (rebound effect) ismerünk (Schneider et al., 2011).

A pozitív (zöld) növekedés és a fenntarthatóság közötti kapcsolat is rendkívül vitatott (Gazheli et al., 2016, Antal van den Bergh, 2016). Spash (2015) egyenesen arra figyelmeztet, hogy a gazdasági növekedés bármiféle elismerése káros az erős fenntarthatóság szempontjából.

3.5. Összefoglalás: a hagyományos növekedési paradigma alternatívái

Az 1. táblázat összefoglalja és kiemeli az elemzésünk szempontjából legfontosabb vonatkozásait a vizsgált alternatív irányzatoknak, s mindezt párhuzamba is állítja a hagyományos, növekedésorientált növekedési paradigmával. A táblázat alapvetően csak az összehasonlítást szolgálja, s nem tekinthető valamiféle egységes „gazdasági világnézetnek”. Az 1. táblázat elkészítésekor nagyban támaszkodtunk Sahu-Nayak (1994), Samuelson–Nordhaus (2012), Princen (1997) és Friedman (1962) vonatkozó munkáira.

A negatív növekedés alulról építkező (bottom-up) megközelítése, illetve a zéró és a pozitív növekedés felülről lefelé (top-down) irányuló stratégiája egyaránt előre-mutató lehet. A gazdasági átmenet előmozdításában a politikai támogatás alapvető fontosságú, míg a piaci mechanizmusokra hagyatkozás egyre inkább alkalmatlannak tűnik az itt bemutatott alternatív irányzatok céljainak elérésére. Néhány gyakorlati tapasztalat arra utal, hogy bizonyos politikai eszközök előmozdíthatják az itt tárgyalt alternatívák megvalósulását, ám ezek az eszközök még nem elég átfogók. A táblázat természetesen jelentősen egyszerűsíti a valóságot, így az értelmezésekor kellő óvatossággal kell eljárni.

4. Következtetések

E tanulmány a fenntarthatósági válság leküzdésének lehetőségeit kereste. A hagyományos, növekedésorientált gazdaság olyan alternatíváit kerestük, mely egyszerre vonzó és fenntartható (vagyis élhető és ökológiailag is elfogadható). Logikai alapon három lehetőség kínálkozik: a negatív, a zéró és a pozitív növekedés. Az alternatívákat a politikával, az üzleti élettel való kapcsolódás, illetve a fenntartható fejlődésre való átmenet lehetőségei alapján értékeltük, mintegy szembe állítva őket a hagyományos gazdasági növekedés paradigmájával.

A három irányzatot rendkívül messzire ható politikai eszköz-csomagok segítik, melyek a hagyományos növekedési pályáról való letérés érdekében eltérő részletekre összpontosítanak. A negatív növekedés képviselői felülről irányított, kulturális ösztönzőkkel támogatott politikákban; a jó (pozitív) növekedés szószólói inkább a felülről érkező és technológia-orientált megközelítésekben hisznek, míg a zéró növekedés nagyjából a fenti két pozíció között félúton helyezkedik el. Minden irányzatban közös ugyanakkor, hogy nem hisznek abban, hogy piaci alapon megvalósítható volna a fenntarthatósági átmenet.

Az alternatív nézetek – a hagyományos növekedési paradigma kritikáira adott válaszként – egyetértenek abban (különösen a negatív és a zéró növekedés), hogy az innovatív, különösen a „zöld” iparágakat kell megerősíteni és a gazdasági tevékenység új formáit kell támogatni (így a megosztáson alapú gazdaságot, a közösségi bázisú mezőgazdálkodást stb.). A vállalati tevékenységeknek meg kell haladniuk a profit motívum alapján történő gazdálkodást, és inkább a fenntarthatóságra, az elégségre (sufficiency) és a társadalmi változásra kellene támaszkodniuk. Az új

1. táblázat: A hagyományos növekedési paradigma és alternatívái (a szerzők összeállítása)

Hagyományos növekedés	Pozitív növekedés	Zéró növekedés	Negatív növekedés
<p>Főbb jellemzők és előfeltételek</p> <ul style="list-style-type: none"> • Hatékony erőforrás-használat • Hasznosságelv (utilitarianizmus) • Pareto-optimum • Piaci mechanizmusok 	<ul style="list-style-type: none"> • A növekedés-alapú gazdaság hibái leküzdhetők • A jó ökológiai feltételek megléte nélkülözhetetlen a jólét magas szintjéhez 	<ul style="list-style-type: none"> • Létezik egy olyan gazdasági méret, amely maximalizálja a jólétet • A gazdaság országokban a termelés és a fogyasztás arányos mértékű növeli a jólétet • Egy állandó méretű gazdaság teret enged a kulturális és az etikai fejlődésnek 	<ul style="list-style-type: none"> • A gazdasági tevékenység végső célja az emberi jólét növelése • A termelés és a fogyasztás arányos mérséklése növeli a jólétet • A gazdaságot és az emberi tevékenységet a Föld ökológiai eltartóképességén belül kell tartani
<p>Politikai vonatkozások</p> <ul style="list-style-type: none"> • szabad piac • szabad kereskedelem • költségek externalizálása (eltávolítás és homályba burkolás) 	<ul style="list-style-type: none"> • Főleg felülről irányított, technológia-vezérelt átalakulás • A piaci erők csak részben alkalmasak arra, hogy kellő mennyiségű "zöld munkahelyet" állítsanak elő, így erőteljes politikai beavatkozásra is szükség van • A megfelelő környezetpolitika kialakítása fontos feltétele a beavatkozásnak • Az externális költségek internalizálása 	<ul style="list-style-type: none"> • Főként felülről irányított, részben kulturális változások révén elért átmenet • Politikai támogatásra is szükség van a planetáris korlátokon belüli gazdasági nyugvópont (self-sufficiency) megvalósításához • Nagyon, gazdagabb gazdaságok révén érhető el • Az externális költségek nem pénzbeli kifejezése; az elemzés a jövő generációkra is kiterjed 	<ul style="list-style-type: none"> • Főleg alulról építkező, kulturális változások és aktivisták révén elért átmenet • Politikai támogatásra van szükség néhány területen: munkaidő-csökkenés, "zöld munkahelyek" létrehozása, a szubjektív jólét mutatóinak kifejlesztése /alkalmazása • Az externális költségek nem pénzbeli kifejezése; az elemzés a jövő generációkra is kiterjed
<p>Vállalati vonatkozások</p> <ul style="list-style-type: none"> • A vállalatok profitot kell termeljenek • Részvényeseknek való felelősség • Fizetett állás csak a munkaképesek számára • A munkanélküliség természetes rátája 	<ul style="list-style-type: none"> • Az innovatív, ökohatékony és környezetbarát technológiákat alkalmazó vállalatok elterjedése • A munka főleg jövedelem-forrás, de több a minőségi munkahely a környezetbarát iparágakban • Növelhető a foglalkoztatottság, illetve a teljes foglalkoztatás is megvalósítható 	<ul style="list-style-type: none"> • A vállalatok száma és nagysága állandó marad • A környezetterhelő iparágak (vegyipar, olajipar) visszaszorulnak, a környezetbarát szektorok teret nyernek • A munka és a szabadidő közötti egyensúly alapvető • A vállalatok a fenntarthatóságra is ügyelnek, az elegendőség (sufficiency) és a társadalmi változás fontosabb a profitnál 	<ul style="list-style-type: none"> • Kisebb hangsúly a hatékonyságon, nagyobb mozgásteret az 'amatőr gazdaságnak' (például háztartási munka) és az önkéntes szektornak • A termékeket inkább javítjuk és megőrizzük, semmint megtermeljük • A vállalatok a fenntarthatóságra is ügyelnek, az elegendőség (sufficiency) és a társadalmi változás fontosabb a profitnál • A munkaidő csökkentése teljes foglalkoztatásra vezet

Az 1. táblázat folytatása

	Hagyományos növekedés	Pozitív növekedés	Zéró növekedés	Negatív növekedés
Közösségi vonatkozások	<ul style="list-style-type: none"> • Nincs közvetlen hangsúly a közösségeken • A nem-fizetett munka (amatőr gazdaság) jórészt figyelmen kívül marad 	<ul style="list-style-type: none"> • Nincs közvetlen hangsúly a közösségeken • Az ökológiai feltételek javítása közvetetten a közösség életminőségét is javítja 	<ul style="list-style-type: none"> • A jövedelemnek és az anyagi fogyasztásnak a csökkentése (rögzítése) helyi és közösségre ágyazottabb gazdaságot hozhat létre • A gazdasági aktivitás új formái felé való elmozdulás (megosztáson alapuló gazdaság, közösségi bázisú mezőgazdálkodás stb.) megerősíti a helyi közösségek szövetekét • A munka jólléti forrás, nem csak jövedelem-forrás • A munkával kapcsolatos kevesebb stressz fontosabb, mint a magasabb jövedelem 	<ul style="list-style-type: none"> • A jövedelemnek és az anyagi fogyasztásnak a csökkentése (rögzítése) helyi és közösségre ágyazottabb gazdaságot hozhat létre • A gazdasági aktivitás új formái felé való elmozdulás (megosztáson alapuló gazdaság, közösségi bázisú mezőgazdálkodás stb.) megerősíti a helyi közösségek szövetekét • A munka jólléti forrás, nem csak jövedelem-forrás • A munkával kapcsolatos kevesebb stressz fontosabb, mint a magasabb jövedelem
Hianyosságok, gyengeségek	<ul style="list-style-type: none"> • Az ökológiai korlátokat figyelmen kívül hagyja • A negatív externális költségeket figyelmen kívül hagyja • A jólléteket hasznosság-alapú (utilitáriánus) keretben fogja föl 	<ul style="list-style-type: none"> • A visszapatlanó hatás (rebound effect) lerontja az ökológiai eredményeket és további ökológiai hatásokat okoz • Kevés megfelelő gyakorlati példa 	<ul style="list-style-type: none"> • A gazdaság optimális mérete a cél, de ez a méret nincs konkrétan meghatározva • Nagy és gazdag gazdaságokra alkalmazható, ám az országok többsége nem ilyen • Kevés megfelelő gyakorlati példa 	<ul style="list-style-type: none"> • Az átmenet nem népszerű, különösen válság idején, illetve a szegényebb emberek / országok körében • Félelem a munkanélküliségtől és a csökkenő életszínvonaltól • A főmegtámogatás megszerzésére csekély az esély, így alacsony politikai támogatottság bármilyen demokratikus rendszerben • Kevés megfelelő gyakorlati példa

gazdasági tevékenységek felé való ezen átmenet a helyi közösségek szövedékét is megerősíti. A 'munka' ekkor már jóval többé válik jövedelemszerző tevékenységénnél – a foglalkoztatottság szélesítése amúgy is minden sikeres átmenet nélkülözhetetlen tényezője.

Az alternatívák ugyanakkor persze számos sebből is véreznek, melyeket nyilván tovább kell vizsgálni. Az első a társadalmi tehetetlenség (inertia): a fogyasztók foglyai a fenntarthatatlan életformáknak, s meglehetősen nem képesek (vagy nem is nagyon akarnak) ezen változtatni. A lakossági vélemények megszondázása olyan közvélekedést tükröz, melyet átítat a főáramú média és döntéshozatal (garbage in – garbage out). A második, hogy a zéró növekedés (és különösen a negatív növekedés) csak a gazdag országokban élő polgárok számára tűnik vonzó alternatívának, s így nem igazán használható a világ többi részén, míg a jó (vagy zöld) növekedés nem igazán néz szembe a visszapattanó hatással (rebound effect). Végül a fenntartható életstílus melletti növekvő szubjektív jóllétre vonatkozó széles körű gyakorlati példák hiánya is akadályozza az átmenetet. Ha e kihívásra nincs megfelelő politikai vagy demokratikus jellegű válasz és a hagyományos növekedési paradigma továbbra is uralkodó marad, akkor a megfelelő cselekvést valamilyen válság fogja kikényszeríteni. Terjedelmi okok miatt természetesen nem vizsgálhattuk az amúgy meglehetősen komplex alternatívák részleteit, azokat csak egy nagyon speciális, szűk szempontból tárgyalhattuk.

„Mennyi az elég?” – kérdezte Alan Durning immár bő negyedszázada megjelent (1992) fontos könyvében, mely a fogyasztói társadalom problémáit vizsgálta. A kérdést, némi módosítással, érdemes most újra feltennünk egy még annál is gazdaság-orientáltabb és még inkább politikai élű összefüggésben: „Mekkora az elég nagy a gazdaságból?” Akár a pozitív, akár a zéró vagy a negatív növekedés legyen is a legalkalmasabb út a fenntartható jövő elérésére, annyi bizonyos, hogy a hagyományos növekedési paradigmán a lehető leghamarabb jelentősen módosítani kellene.

5. Irodalomjegyzék

- ALEXANDER S. 2013. Voluntary simplicity and the social reconstruction of law: degrowth from the grassroots up. *Environmental Values*, 22, 287–308.
- ANTAL M, van den Bergh. 2016. Green growth and climate change: conceptual and empirical considerations. *Climate Policy*, 16(2), 165–177.
- BERG A., Hukkinen JI., 2011. The paradox of growth critique: Narrative analysis of the Finnish sustainable consumption and production debate. *Ecological Economics* 72, 151–160.
- BILANCINI E., D'Alessandro S. 2012. Long-run welfare under externalities in consumption, leisure, and production: a case for happy degrowth vs. unhappy growth. *Ecological Economics* 84, 194–205.
- CHRISTOPHER JC. 1999. Situating Psychological Well-Being: Exploring the Cultural Roots of its Theory and Research, *Journal of Counseling & Development* 77, 141–152.
- COSME et al. 2017. Assessing the degrowth discourse: A review and analysis of academic degrowth policy proposals, *Journal of Cleaner Production* 149, 321–334.

- CRAIG PL. 2006. How a Steady State Economy Can Change Our Lives. *Communities* 133, 42–47.
- CZECH B, Daly HE. 2004. The steady state economy-what it is, entails, and connotes. *Wildlife Society Bulletin*, 32(2), 598–605.
- CSUTORA M, Zsóka Á. 2016. Az értékvezérelt élet szerepe az ökológiai lábnyom csökkentésében, *Közgazdaság* 11 (4), 49–63.
- DALY HE. 1994. “Farewell speech to the World Bank”. 14/01/1994 Online: <http://www.whirledbank.org/ourwords/daly.html> (letöltve 28/10/2017)
- DALY HE. 1997. *Beyond growth: the economics of sustainable development*. Beacon, Boston, USA
- DINDA S. 2004. Environmental Kuznets Curve Hypothesis: A Survey. *Ecological Economics*, 49(4), 431–455.
- DOUTHWAITE R. 2012. Degrowth and the supply of money in an energy-scarce world. *Ecological Economics* 84, 187–193.
- DOWNIE M, Koestner R, Chua, SN. 2007. Political support for self-determination, wealth, and national subjective well-being. *Motivation and Emotion* 31, 174–181.
- DRYZEK, JS. 1997. *The Politics of the Earth, Environmental Discourses*. 2nd edition, Oxford University Press, New York.
- DURNING, A., 1992. *How Much Is Enough? The Consumer Society and the Future of the Earth*. W. W. Norton & Company
- ELGIN D, Mitchell A. 1977. Voluntary Simplicity (3), *The CoEvolution Quarterly*, Summer, 4–19.
- ETZIONI A. 2004. The Post Affluent Society, *Review of Social Economy*, 62(3), 407–420.
- Friedman, M, 1996 / 1962. *Kapitalizmus és szabadság*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- GAZHELI A, van den Bergh J, Antal M. 2016. How realistic is green growth?: Sectoral-level carbon intensity versus productivity. *Journal of Cleaner Production* 129, 449–467.
- GEORGESCU-ROEGEN N. 1971. *The entropy law and the economic process*. Cambridge, MA, USA: Harvard University Press.
- GEORGESCU-ROEGEN N. 1994. “La décroissance”, Introduction and translation by Grinevald, Jacques, Rens, Ivo. Sang de la terre.
- GREEN New Deal Group. 2008. *A Green New Deal. Joined-Up Policies to Solve the Triple Crunch of the Credit Crisis, Climate Change and High Oil Prices*. New Economics Foundation, London.
- HARANGOZÓ G., Csutora M., Kocsis T. 2018. How big is big enough?: Toward a sustainable future by examining alternatives to the conventional economic growth paradigm. *Sustainable Development* 26 (2), 172–181.
- HAYDEN A. 2015. Bhutan: blazing a trail to a postgrowth future? Or stepping on the treadmill of production? *Journal of Environment & Development* 24, 161–186.
- IMF, 2017. *Global Prospects and Policy Challenges*. G-20 Finance Ministers and Central Bank Governors’ Meetings. Hamburg, Germany, July 7–8. 2017
- JACKSON T. 2009. *Prosperity without Growth: Economics for a Finite Planet*. London, Earthscan.
- KALLIS G, Kerschner C. Martinez-Alier J. 2012. The economics of degrowth. *Ecological Economics* 84, 172–180.
- KERSCHNER C. 2010. Economic de-growth vs. steady-state economy. *Journal of Cleaner Production* 18, 544–551.
- KEREKES S. 2011. Happiness, environmental protection and market economy. *Society and Economy* 33 (1) 5–13.

- KEREKES S., Wetzker K. 2007. Keletre tart a „társadalmilag felelős vállalat” koncepció. *Harvard Business Manager* 9 (4), 37–47.
- KIRÁLY G. 2013. Útban a fenntarthatóság felé – Az átmenetmenedzsment megközelítése. *Kovács* 17, 3–28.
- KORTEN DC. 2008. *Agenda for a New Economy*. BerrettKoehler, San Francisco, California.
- KUHN T. 1984 / 1962. *A tudományos forradalmak szerkezete*. Gondolat, Budapest
- LATOUCHE S. 2011. *A nemnövekedés díszkrét bája*. Savaria University Press, Szombathely
- LAYARD R. 2007 / 2006. *Boldogság. Fejezetek egy új tudományból*. Lexecon, Győr
- MARTÍNEZ-ALIER J. 2012. Environmental justice and economic degrowth: an alliance between two movements. *Capitalism Nature Socialism* 23, 51–73.
- MASLOW, A., 1954. *Motivation and Personality*. Harper and Row, London.
- MEADOWCROFT J. 2013. Reaching the limits? Developed country engagement with sustainable development in a challenging conjuncture. *Environmental Planning C Governmental Policy* 31, 988–1002.
- MEADOWS DH, Randers J, Meadows DL, 2005. *A növekedés határai – Harminc év múltán*. Kossuth Kiadó, Budapest
- MURPHY M. 2013. Translating degrowth into contemporary policy challenges: a symbiotic social transformation strategy. *Irish Journal of Sociology* 21, 76–89.
- NIERLING, L., 2012. “This is a bit of the good life”: recognition of unpaid work from the perspective of degrowth. *Ecological Economics* 84, 240–246.
- NØRGÅRD, J. 2013. Happy degrowth through more amateur economy. *Journal of Cleaner Production* 38, 61–70.
- OECD 2011. *Towards green growth*, OECD, Paris.
- O’NEILL D., Dietz R., Jones, N. 2010. Enough is Enough. *Ideas for a Sustainable Economy in a World of Finite Resources*. The Report of the Steady State Economy Conference. Center for the Advancement of the Steady State Economy, Arlington, Virginia, USA.
- PRINCEN T, 2003 / 1997. *Az üzleti tevékenység homályba burkolása és elnyújtása – Amikor a költségek internalizálása nem elegendő*. *Kovács* 7 (3–4), 5–39.
- ROE E., 1994. *Narrative Policy Analysis: Theory and Practice*. Duke University Press, Durham.
- SAHU, NC, Nayak, B, 1994. Niche diversification in environmental/ecological economics. *Ecological Economics*, 11(1), 9–19.
- SAMUELSON, PA, Nordhaus, WD, 2012. *Közgazdaságtan*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- SCHNEIDER F, Martinez-Alier J, Kallis G. 2011. Sustainable degrowth. *Journal of Industrial Ecology* 15, 654–656.
- SCHREURS J. 2010. *Living with less: Prospects for sustainability*. Maastricht: Schrijen-Lippertz.
- Sorman, A.H., Giampietro, M., 2013. The energetic metabolism of societies and the degrowth paradigm: analyzing biophysical constraints and realities. *Journal of Cleaner Production* 38, 80–93.
- SPASH CL. 2015. The Future Post-Growth Society. *Development and Change* 46(2), 366–380.
- Speth JG. 2012. American passage: towards a new economy and a new politics. *Ecological Economics* 84, 181–186.
- SZIGETI C., Tóth G. 2015. Csökkenthető-e a gazdasági növekedés környezeti ára? *Polgári Szemle* 11 (4–6), 472–489.
- TRAINER, T., 2010. *Transition to a Sustainable and Just World*. Envirobook, Canterbury, NSW.

- UN 2015. *Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development*; UN Sustainable Development Summit, New York.
- UNEP 2011. *Towards a green economy, Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication*, UNEP, Nairobi.
- URHAMMER E, Røpke I. 2013. Macroeconomic narratives in a world of crises: An analysis of stories about solving the system crisis. *Ecological Economics* 96, 62–70.
- VAN DEN BERGH J. 2011. Environment versus growth — A criticism of “degrowth” and a plea for “a-growth”. *Ecological Economics* 70, 881–890.
- VIDEIRA N., Schneider F., Sekulova F., Kallis G., 2014. Improving understanding on degrowth pathways: An exploratory study using collaborative causal models. *Futures* 55, 58–77.
- WEISS M., Cattaneo C. 2017. Degrowth – Taking Stock and Reviewing an Emerging Academic Paradigm, *Ecological Economics* 137, 220–230.
- WHITEHEAD M. 2013. Degrowth or regrowth? *Environmental Values* 22, 141–145.